

առարկուած (274 էջ փոքր ծածկ), ճշգիւ վե-
նետիկի հրատարակութեան վրայէն տպուած, ա-
ռանց որեւէ շեղման կամ սրբագրութեան:

Ե. Տղբ. դարձեալ է վենետիկի Միխի-
տաքանի, ճշգիւ Բ. Տպգր. համեմատ, ի բաց ա-
ռեալ թանի մ'ազգադպական շեղումները: Թուա-
կանը թէ եւ դարձեալ 1826 է, բայց ուրիշ կոչմանէ
յայտնի է որ 1863ին կատարուած է:

Զ. Տղբ. Ի Կ. Պոլս (274 էջ) 1864: Հրա-
տարակիչ եւ տպագրիչ Նոյն Արամեան, որ Գ.
Տպգր. ի լոյս հանած է: Գ. Տպգր. հաստատա-
տական (stereotype) հրատարակութիւնն է:

Է. Տղբ. Ի Կ. Պոլս 1869: Զ. Տպգր. հաստատապական հրատարակութիւնը:

Ը. Տղբ. Ի Կ. Պոլս (367 էջ) 1871: Տպա-
գրիչ եւ հրատարակիչ Յ. Գաւաֆեան. Պոլս
հրատարակութեան վրայէն տպուած: Այս հրա-
տարակութեան համար բոլոր կայ՝ թէ 1884ին
վերստին տպուած ըլլայ: Թէ եւ եւ շատ հետամուտ
եղայ, բայց չկրցայ եւ ոչ օրինակ մը տեսնել:

Թ. Տղբ. Ի Կ. Պոլս 1879: Գ. Տպգր. հաստատապական հրատարակութիւնը:

Ժ. Տղբ. ընենալ, զայս պատճառաւ եւ
Հ. Գաւաֆեանեան, եւ իմօտի պիտի հրատարակեն
Վիեննայի Միխիտաքանը: Այս հրատարակութեան
բնագիրը կազմուած է Տեր Բովհանիսեանի վերա-
դիւրիչ համեմատեալ բնագրին վրայէն, յետոյ Տա-
մեմատուած Զմիւռնիոյ եւ վենետիկի հրատարա-
կութիւններու հետ: Այլեւայլ բնագրայդինքնու
սրբագրութիւններն որ գրեւոր եւ յօդածներու
մէջ լոյս տեսած են, սոյն հրատարակութեան մէջ
նշանակուած են եւ ընթերցանոց նոր սրբագրու-
թիւններ եղած, որոնց մասին ընդարձակագոյն հայ
բնագրին յառաջաբանին մէջ պիտի խօսուի:¹

Այս գրքին թարգմանութիւնը յանձն առ-
նելու սկզբնապատճառն եղաւ իմ՝ յարգելի բարե-
կամս՝ Հ. Գր. Վ. Գաւաֆեանեան... Միխիտաքանը,²
որ նաեւ թարգմանութիւնն ուղեւ ու ռիթմիկեց,
մասնաւոր գծուարին եւ միջին տեղերը (ընկերա-
կցութեամբ Վիեննայի Միխիտաքանէ Հ. Թափայեւ
Վ. Գարեւ) եւ ինձ Վիեննայի Միխիտաքանը
մասնաւորաբանէն այս նիւթին վերաբերող այլ-
եւայլ հրատարակութիւններ ընկնուցը: Թարգմա-
նութիւնս, որ այսպէս միայն աշխատողութեամբ
կատարուած է, նոր ժամանակիս պահանջներուն
համեմատ խառնի հայ բնագրին կապուած է, որպէս
զի կարելի ըլլայ գերման ընթերցողին պայծառ
ցոյցնել նշնկայ գրութեան աճն եւ աստիճան-
ները եւ անոր գաղափարներուն անարատ պատկերը:
Վենետիկի տպագրութեան վերջը կայ՝ էջ 299-
313) «Կարտա», զոր մէջ ի բաց թողուցիք, վասն
զի ասոնք նշնկայ չեն, այլ Ս. Նեղոսի կը ընթացողին:

¹ Այս բնագիրն, որուն ձեռագիրը պատճառ է, սոյն
թարգմանութեան հիմն եղած է:

² Կամակ ի Վիեննայէ է 6 փետր. 1897

Այս գրքը սրբագրութեան վրայից տեսերի՝
եւ վերերէ՝ զեղեցիկ յօդածներով շատ բան
ծանօթանալէն ետքը, անշուշտ Աստուածաբանե-
րու եւ Հայագիտաներու եւս աւելի ցանկալի եր այլ
եւս սոյն իրաւագր մեծահամբաւ գրքիս արդիւ
բնագիրը բոլոր կարի բառական փոփոխելէն
նախկին ալ կարգաւ: Բառական թարգմանու-
թիւնն ի մասնաւորի հայերէն սորող օկնալիներու
շատ հանդիպան պիտի գայ: Երկասիրութիւնս ան-
շուշտ բարեհաճ եւ համակրական ըննութեան եւ
բնգիտութեան կ'արժանանայ: Quod Deus
bene vertat!

Փրոնշտիտոն, առ Դեկտեմբրի (Բաւարիա)
ի 11 Մայիս 1899.

ԳՆՆՈՒՆԿՈՍ ՊԱՏՈՒՆՆԵՐ ԵՐԱՎ. ՄԻԷ. ՇՄԻԴ
ժողովրդագետ:

ԵՐԿՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԵՐԿՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐ ՓՈԼԵՐ ՄԱՌՈՅ ՀԱՐԱԼԻ-ԱՐԵՐԱԼԵՆՆԵՆ
ԿԱՐԸ*

Վիեննայի՝ Արեւելքի բնագիտական
հետազոտութեան նպատող ընկերութեան,¹
յանձնարարութեամբ 1900ին փետրուարին
Կրիկիա գաղի՝ հոն քանի մ'ամիս երկրա-
խօսական ուսումնասիրութիւններով զբաղելու:
Ինձի յանձնուած պաշտօնն էր՝ ճշգրտելու ու-
սումնասիրել երրորդական խաւէ ծովային կազ-
մութիւններն, որոնց կարեւոր զարգացումն այս
կողմերս՝ ծանօթ է Չիհաւէֆէ սկեսայ: Մաս-
նաւոր լախտ ունենալով՝ յարդեղայ այս աշ-
խատութիւնը գլուխ հանել՝ որչափ որ արժէք
մ'ունեն համեմատական ուսումնասիրութեանց
համար, եւ՝ ինձի գծուած շրջանէն գուրս ալ՝

¹ Գետեր, առ Կրիլ, անդ:

² Վերք. «Tüb. Quart.» 1896, էջ 463-469, և «Ka-
tholik» 1898 V. էջ 214-230 եւ էջ 311-325: Գետեր եւ
Վերք նոյն տեղերն նշնկայ քանի զի կողմերը գերմաներէն
թարգմանու են:

*) Առաջնիկայ յօդածը թարգմանութիւն է
Dr. Franz Sebafterի «Geologische Studien im südöst-
lichen Kleinasien» անուն ուսումնասիրութեան, որ լոյս տն-
ւած է ի Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissen-
schaften: Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe.
CIV Band. VII. Heft. Jahrgang 1900. — Juli. Abtheilung I.
էջ 498-525: — Գործին կցուած են երկու ուղղագիծ,
որոնցմէ առաջինը յօդածին սկզբնօրէն յիշուած՝ գե-
տերուն տեղիքները թուով առած զիջքը և ցուցնել.
իւր երկրորդը՝ Կրիկիայի կապուած ըստուած տեղոյն եւ
Արեւմտեանի ցով Զաքաւոս-չափ ձորին կազմախօսական
յարաբերութիւնները և պարզել:

բաւական երկրախօսական կարեւոր խնդիրներ շօշափել, որ կրնան այս տակաւին սակաւածաւնօթ կողմերը ճանշնալու համար յարգ ունենայլ Բայց որովհետեւ դիտաւորութիւնս է՝ ուրիշ տեղ հնէախօսական ճոխ միտքերն ուսումնասիրութեան արդիւնքներուն եւ աշխարհագրական քննութեանց վրայ ընդարձակօրէն խօսիլ, հոս կ'ուզեմ միայն հետազոտութեանցս երկրախօսական հետեւութիւններով զբաղիլ:

Ինչպէս լեռնագրական, նոյնպէս եւ երկրախօսական տեսակետէ՝ կարելի է երկրի կազմութեան մէջ երեք միութիւն զանազանել, որոնք որոշակի իրարմէ կը տարբերին. Կալիֆօնիէն, աճած մասամբ բացաստաններով ու ճահիճներով. Գիւլի լեռներէ, երբ 1200 մետր բարձր քարուտ սարահարթ՝ յառաջ եկած ծովային միջին-հին կազմութիւններով, եւ վերջապէս Բոլիւ լեռներով, երբ ըզրկացած հին Ժայռերէ՝ ունենալով 3500 մետրէ աւելի բարձր ձիւնագագաթներ: Ինչպէս որ ծովու մակերեւոյթէն լեռներն ուղղակի կը բարձրանան, նոյնպէս ալ օգտաբանական գոտիներն ուղղակի իրարու հարկողներէ՝ սկսելով մշտադաւար սերեւակիտ ծառերու շրջանէն մինչեւ յաւիտենական ձեան շրջանակը: Արդէն երկրին բնութիւնն էր պատճառ, որ տարւոյն այն եղանակին չէի կրնար ուսումնասիրութիւններս տակաւին ձեռնասյին շքողութեան մէջ հանգչող բարձրաբերանց վրայ տարածել, ինչ հասած ամէնէն մեծ բարձրութիւնս է իբր 1800 մետր:

Մերսինի շրջակայքն, ծովագերբն ու նորագոյն ջրատական դաշտն ըրած առաջին արշաւանքներս սորվեցուցին ինծի թէ ցամաք երկրը շատ շուտ քայլած է գէպի ծով. այս պարագան կարելի է հոս ամէնէն հրահանգիչ օրինակներէն մէկուն վրայէն ուսումնասիրել: Չուրբուր Օվայի ամբողջ դաշտն է միայն երկրին երեք գլխաւոր գետերուն՝ Ցարսինի գետոյն (Կիւրտն), Սիհունի (Սարոս) եւ շիհունի (Պիւռամոս) կազմած դելտան: Բուլղար-գաղի շրջակային սոքէն մինչեւ Ջերէէն հսկր եւ Դեղեղաղ լայնանիստ մեծամեծ հողակոյտեր կը տարածուին, զորոնք բերած են գետերը՝ լեռներէ իջած Ժամանակ, շատ առատ են գետերուն բարձրաբերանց խորերէն իրենց միտ պղտոր ալիքներովը բերած զանգուածները: Այս պարագան եւ գետերուն գրեթէ ոչինչ անկումը — Ատանա ծովուն երեսէն 21 մետր բարձր է Սիհունի գետախառնուիքէն 84 քիլոմետր հեռու ըլլալով, Մոսի 32 մետր եւ Արաքսը 42 մետր

բարձր են ծովու երեսէն՝ առաջինը չիհունի ծով թափուած տեղէն 72 քիլոմ., եւ երկրորդը 180 քիլոմ. հեռու ըլլալով — պատճառ են ձիւնահալքի եւ գարնանային անձրեւներու տանին մոյններով ու մոյններով ջրով ծածկուող երկրին ճահճանալուն: Աստիք պատճառ կը համարիմ նաեւ գետերուն ընթացքին ստատիկ տեղափոխուելուն, ինչպէս որ կրնանք տեսնել հին աշխարհագիրներու տուած տեղեկութիւններէն: Չիհունի այս տեղեկութիւններն Ժողովրդ՝ սա՛ կարծիքը գոյացուց թէ Սիհունն ու չիհունն 22 դարու մէջ վեց անգամ իրենց ալիքներն իրարմէ հետ միացուցած են եւ յետոյ դարձեալ իրարմէ բաժնած: Դեռ չիհունի հարաւ-արեւմուտք ընթացող հին անողիւնը մնացած է. եւ կ'ըստի թէ դեռ կը տեսնուի Սիհունի հին ընթացքը դաշտավայրին մէջ:

Գաղի եւ Մանգրո, որ երբեք — Գալէ ըսուած աւերակէն (Մոսի հիւսիսակողմը) աւերւածն են — հարաւարեւմտեան ուղղութեամբ՝ բլրոյ մ'այցելած էին, սա՛ կարծիքը յայտնեցին թէ Ատանայի հարաւակողմը գտնուող այս բլրան քով Սիհունի ընթացքը կը տեղափոխի, ինչու որ գետն իւր անողիւնը մերթ աւերւեակողմը մերթ արեւմտակողմը կը փոխուէ: Այս բլուրն ինծի ծանօթ չէ, թէ եւս ստուգելու համար Ատանայէն դէպ ի հարաւ քննութիւն կատարեցի: Նախկին ուղեւորներէն ալ ոչ որ այս բլուրը կը յիշէ. նմանապէս այս բլուրն որ դը գիտեր տեղիւն հմուտ անձինքներէն, որոնց հարցուցի. այս պատճառաւ ես մէտ եմ՝ այս բլուրն այն բլրոյն հետ նոյն համարելու, որ Մոսի եւ Ատանայի միջեւ կը ձգի հիւսիս — հիւսիսարեւելքէ՝ հարաւ — հարաւ արեւմտեան ուղղութեամբ: Եւ յիշեալ ուղեւորներէն քիչ մը շատ՝ դէպ ի արեւմուտք մուտած է. սա՛ ալ կայ որ իրենց յիշած տեղը նշանակած չեն այս բլուրը՝ իրենց աշխարհացուցին վրայ: Դարձեմ թէ Սիհուն արգելքի մը չէ՝ ճանդիպած ըլլալուն համար չէ որ տեղեկութեան թիւն ունեցած է: Ջրոյն արտաքոյ կարգի յորդանալը կրնայ գետոյն ընթացքին այս տեղափոխութիւնը յառաջ բերել, ինչպէս որ ուրիշ մեծամեծ օրինակներ ցուցուցած են: Միայն կը յիշեցնեն ձեռնական դաշտին մէջ Հոսագոյնի աւերիչ տեղափոխութիւնները:

Նեղ շերտերով ծովէն բաժնուած ընդարձակ լճակներն եւ աղաշները (Նիլ-գէնիզ, Հասան Դեղեղ-գէզ, Բեքէլ-գէզ) դէպ ի ցամաք կը շարունակուին մասամբ աղային ճահիճներ կազմելով եւ կը հասնին մինչեւ Ցար-

տնի եւ Ատանայի կողմերն եւ երկրին գեղեցիկ կլինան կ'ապականեն:

Դաշտին գետնոյն որչափ նոր ըլլաւ անկէ յայտնի է որ Տարսոն պատմական ժամանակները ծովագերեայ քաղաք մըն էր: Սորաբոն կ'ըսէ թէ Տարսոն Վիզանտիոսի Բեզմա լճակը թափուած տեղէն 5 ստադիոն (իր 1 քիլոմ.) հեռու էր, մինչ այսօր քաղաքին ու ծովագերեան մէջ 20 քիլոմ. ցամաք երկիր կայ: Տարսոն եղած տառնա փոյղ՝ ստորի՝ քաղաքին շրջակայից դետնոյն այսօրեան վիճակը պատմական աւանգուածեանց հետ միաբանելու, եւ կը յուսամ որ գէթ մասամբ ալ յաջողեցաւ շնորհիւ հայրենակցիս՝ քաղաքային երկրաչափ Բենեդիկտոս Գեօրգիքիի սիրայօժար տուած տեղեկութեանց, Այսօր քաղաքին հարաւակողմը՝ Ֆելլահներու խաղիս պարտեզներէն անդին՝ կը տարածուի ճահճային ընդարձակ երկիր մը, որ քաղաքէն իւր կէս ժամ անդին կը սկսի եւ մինչեւ ծով կը շարունակուի: Մակերեսովքը քաղաքին յատկէն իւր 10 մետր ցած է. այս երկրին մէջ քանի մը մետր խորութեամբ լճակ մը կայ, որուն մէջ կը թափի Վիզանտիոսի մէկ բազուկը՝ եւր ջրերը բարձրանան: Դէպի ի ծով՝ այս ճահճային լճակներուն յատակը ծովու մակերեսութէն իւր 2 մետր ցած է: Այս ճահճային երկիրն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ քաղաքին նաւահանգստին հին ծովախորշը, որ դարերու ընթացքին մէջ՝ գետնոյն բերած զանգուածներով մեծ մասամբ լեցուած է: Ասով հաւասարել կ'ըլլան դաշտագետնին գետերուն նաւահանգիստը հաստատող հին տեղեկութիւնները: Այսօր գետերը նաւարկելի չեն՝ իրենց ծով թափուած տեղերն աւազակոյտ կազմուած ըլլալուն:

Ստիպուած եմ մերժել նախկին ուղեւորներու ստեղծ կրկնածը, թէ գետերը բարձրացած եւ ծովը քաշուած ըլլայ: Բլբ որ ծովագերեքը քննեցի, տեսայ որ ցամաքը դէպ ի ծով քաշած է, ինչպէս որ շատ կետերու վրայ ակնյայտի կը տեսնուի:

Այսպէս Բագանլըի հին նաւահանգիստը բոլորովն աւազով ծածկուած է, եւ նոյն վտանգը կը սպառնայ նաեւ Մերսինի: Հիմա իսկ ծովուն նպաստաւոր եղած տառնա անգամ՝ ստիպուած են նաեւը հեռուն բացը խարխիս ձգել. իսկ հարաւային հով փչած ատենը՝ առ հասարակ անկարելի է նաւահանգիստ մտնել: Սիւրբ-Պոմպիլիոսի, Մեքսատիոյ եւ Սելեւկիոյ հին նաւահանգիստները բոլորովն ցամաք երկիր դարձած են: Ամենեւին տեղ մ'ալ չըլլայ

ժխտական շարժման նշան մը նշմարել Տարսոնի Վիզիկոյ սեպ ծովագերեան վրայ, զոր Սելեւկիայէն մինչեւ Լամաս-չայ աչքէ անցուցի, Հոն ամէն կողմ՝ միշտ ակնկալեալ հասած տեղը կազմուած ակօր մասնանիշ կը ցուցնէ ծովափին մնայուն վիճակը:

Քանի մը քննիչ կարծեցին թէ Տարսոնի Գեօրգիքիէն ըսուած բլուրը կրնայ ապացուցանել երկրին ուշ տառններ բարձրացած ըլլալը: Սակայն բոլորովն անտեղի է այս կարծիքը: Քաղաքին մակերեսութէն իւր 20 մետր բարձր բլուրն ամբողջապէս կը բաղկանայ այնտեղ բերուած նիւթերէ, այսինքն աւազէ, աղիւսի եւ խեցոյ կտորներէ, խմբաբաւ, անուխե եւ ոսկրներէ, որոնց մէջ կան նաեւ ծովային նորագոյն խեցիներու (Donax, Venus, Pecten, Unio) պատեաններ: Ըստ իմ կարծեացս՝ այս երկրապատեաններու հոս գտնուիլն անով կրնայ մեկնուիլ, որ բերելու համար գործածուած նիւթը մտերէն առնուած է. եւ հին նաւահանգստին մօտ ըլլալուն՝ գիւրաւ կրնային ծովային խեցիներ ալ գտնուիլ:

Վիզիկոսի դաշտավայրին եղերներուն վրայ կը տարածուին խմբաբաւային կոնաձեւ հին բլուրներ՝ որոնք կազմուած են լեռներէ իջնող առուակներէն եւ գետերէն: Մերսինէն Քարախալը տանող ճամբան երկայն տառն այս բլուրներէն մեկուն վրայէն է, որոնք ժանգագոյն կարմիր կտորուանքներէ կազմուած են. ասոնց մէջ կայ՝ շատ մը կորալիտի բուռ: Այս բլուրած բերուած գանգուածներու այստեղ հաւաքուիլն այնչափ հին կրնայ ըլլալ որչափ հին է այն կոնաձեւ խոր հովիտներու կազմուիլն, որ Բուլղար շրջային միջակ-հին առաջալերանց գիւղական տեղը կը կազմեն իրենց ուղղահայեաց ժայռերով: Այս հաւանականօրէն ջրհեղեղան երեւալ լեռնակներու մէջ ամէն տեղ յեռեւան կ'ըլլեն շրջալայտողական աւազակոյտներ կարխուլ, կաւճային մարգոտ կրեր՝ առանց բրածոյ գոյացութեանց: Ասոնք են որ դաշտին եղերքը հարթ տարւածանքներ կը կազմեն եւ կը փոխուին ուղղակի միջին-հին խաւի բրածոյախառն կարգերուն, այնպէս որ իւրաքանչեւ չեն կրնար: Այս կարգերուն կամ խաւերուն կուտակումը գրեթէ հորիզոնական է. հազիւ հեռուն դէպ ի լեռ՝ խաւերու նկատմելի խանգարում մը կը տեսնուի: Շատ բնորոշ է քիչ տեղ հողով ծածկուած այս վտիտ երկրին բուսաբերութիւնը՝ ունենալով սպանիական գաղ, միտնի եւ խոտ, այլ ոչ առատ:

Զիով՝ Իլմէ — Մերսինէն իբր 12 քիլոմ. դէպ ի Տիւսիս — գացած ատենն նախ Սուս. տուրազ . չայի կուտած կարմրագոյն կոպիճնե. բունն, յետոյ շնորկոյտեալու եւ քայքայած կրի Տանդիկայեայ, որոնց տակ Բէյզիբիլի քով ջրամբարի մը մէջ մանազգի գորշագոյն կրամարգ ժողովուած էր՝ առանց խոշորացուցային բրածոյից։ Դէպ ի Իլմէի նախաբլուրը կիր տիրող կ'ըլլայ եւ իբր կէսմետրանոց աճագին կոյտերու բաժնուած՝ կ'ընծայէ մեր լայնայնան կրին ճիշտ երեւոյթն եւ կը բովանդակէ մէջը կտիւնի, ոտարէի եւ խորթ խնցւոյ կտորուանքներ։ Կուտակումն այստեղ շատ խանգարուած է. խաւերը դէպ արեւելք իբր 60 աստիճանի Տակման անկիւնով կը խոնարհին։ Իլմէի նեղ Տոփտին մէջ՝ որ պատած է քանի մը Տարիւր ոտք բարձր եւ ըստ երեւութիւն ենթացմովն — Տին կազմութեամբ լեռներէ, կը բխէ ծծմբային սակաւաշուք ջերմաղբիւր մը, որուն բուժիչ մեծ զօրութիւն կ'ընծայեն։ Ամառը Տիւսինցները այս ջերմուկը կու գան։ Ցաքութիւնն է 45° Կելսիուս։

Մերսինի քով՝ գրեթէ մինչեւ Ծով Տասնոյ միջին — Տին նախաշղթաներու վրայ գաղափար մը կազմելու նպատակաւ՝ Սուստուրազ — չայի Տոփտը շրջապայտութիւն մը կատարեցի։ Հիւսիս — արեւմտեան ուղղութեամբ՝ յառաջացած գետին կոնաձեւ կրեալ լեռնակն վրայէն, որուն տարածութիւնը բոլորովին անմիկնելի է՝ ջրոյն այսօրւան վիճակին բերմամբ։ Քարախալճէ անդին կը սկսին միջին — Տին բլուրները, որ՝ կազմուած ըլլալով կրէ եւ աւազաքարէ՝ ինքի կորադիւնի, սիրտխցւոյ, կտիւնի եւ կտիւնիկ ձոխ անասնաբերութիւն մը մատակարարեցին։ Կորույ մը մէջ կապոյտ — գորշագոյն կաւի խաւ մը գտայ՝ բրածոյից շնչին մնացորդներով խառն։

Խաւերը Տասման անդան անկիւնով մը դէպ արեւելք կը խոնարհին, եւ այս մօտերեալ զանգուածներն անփոփոխ կը մնան մինչեւ Տիւսիսական լեռները։ Կրերն օդոյ մէջ շարժուած սաստիկ կրած են. ամբողջ գետինը սաստիկ խորխորած պատուտած, մերկ եւ քարի կտորուանքներով ծածկուած է. սարաւանդի ցած բլուրներուն եզերքներն ցից ցից կտորներ գարձած են։ Առ Տասարակ չոր Տոփտները տաշտաձեւ են եւ դէպ ի գաշտագետինը կարծես թէ նեղ դուռ մ'ունին։ Զփալճի (Զփուրլու) վրայէն քարուտ արահետ մը Սուստուրազի Տոփտը կը տանի, որ երթալով կը նեղնայ ու կը վայրենանայ եւ լերան մէջ կը մտնէ կտրելով։ Ստով կը

Տանինք ժայռի մը, որ Տոփտը կը կտրէ յանկարծ. բարձր ուղղաձիգ ժայռերով կազմուած նեղ ծակէ մը փոփալալով կ'անցնի գետը։ Սրբութաց գետին քովէն ու մէջէն կը շարունակուի ճամբան։

Ժայռորմերը լաւ ողորկուած են եւ մինչեւ վեր՝ Տոսող ջրոյն պատճառաւ ակօսներով ծածկուած. ասկէ կը տեսնուի թէ ինչպէս գտն այն աճագին անցքը բացած է՝ ամուր ժայռն ուտելով։ Ասով կը մեկնուի միանգամայն այն լայնածաւալ աւազակոյտներու ծագումն ալ, որ գաշտագետինն մէջ՝ կազմած են կրեալ լեռնակներն ու բլուրները։

Աւելի յառաջ երթալով կը տեսնենք գետին անկողնոյն մէջ օձաքար՝ որ միջին — Տին խաւի մէջ պատկած է։ Օձաքարին երեսն ալ դէպ արեւելք խոնարհած է։ Օձաքարը մինչեւ քայքայք — Գէսլիք՝ Տոփտին յատակը կը կազմէ, որ տեղ տեղ Տիւսիսի երեւոյթ մը կ'ընծայէ։ Իբր 100 մետր բարձր, ուղղաձիգ եւ կտրմադոյն ժայռերն, որ օձաքարի ցից բարձրաւանդակին վրայ պատի պէս կը բարձրանան, երկրին յատուկ դրոշմ մը կու տան։ Զուբուր — Գէսլիք քով՝ այս ժայռն պատկին ետ կը քաշուին եւ ընդարձակածաւալ ու կրկնաձեւ խորանոց մը կը կազմեն, որուն մէջ կը մտնէ գետը նեղ ծակէ մը՝ գալով Տիւսիս — արեւմուտքէ։ Այս խորանոցը միջին — Տին կրերու սարաւանդին մէջ ընկղմած է՝ ջրհորի պէս։ Որմերն ունին դուռն ցցուած անկիւններ, խորշեր եւ մատուռի նման ծերպոյր ճիշդ այնպէս շքեղ, ինչպէս են ի Կուլըրադոյ։ Բրածոյից ճոխութիւնն այստեղ չափազանց է, բայց տեսալիներու կողմանէ շատ աղքատ, վասն զի կան միայն ոտարէ, կտիւն եւ կորադիւն։

Զուբուր — Գէսլիքէ ճամբայ ելլելով՝ գետին կիրճն անցանք անցքէ մը, որուն վրայէն Եֆրէնը (Դիւմբէլէք) — դաղի տակաւին ձեռնային շքեղութեան մէջ Տանգաղ շղթային ընծայած Տիւսիսկար պատկերը վայելցնցիւր, եւ Տասնաքայք — Գէսլիք։ Այստեղ տիրող կ'ըլլայ օձաքարը, որ երկաթի դոսիզով կտրմի ներկուած է. օձաքարի Տես մեկտեղ երեւան կու գան քրոմեկարթ, իսկ Տիւսիսակողմը՝ Ալագաղի քով՝ կարմրաքար։ Դէպ արեւմուտք՝ Տասնաք Մանշալ — կալէ, միջնադարեան աւերակ բերդ մը, ուր կուտակուած են փոխն ի փոխ աւազուտ մտն, աւազ եւ այլ եւ այլ նիւթերու կոյտեր։ Կայ այստեղ ճոխ անասնաբերութիւն մը՝ ունենալով ոտարէ, կտիւն եւ քարացած

ողնի: Ամենէն վրան կայ բրածոյազուրկ եւ մա-
բուր կրի:

Մանաշա-կալէի մօտերը՝ սարունակի եւ
զերբէն գեղեցիկ կը տեսնուին բարձրալեռներն
եւ Չուբուր-Քէսլիքի խորաձորին եւ Սունտու-
րազ գետոյն կրճին վրայէն՝ մերկ ու վայրենի
բարձրադիր դաշտն, որ կատարեալապէս կարստի
տիպ կ'ընծայէ եւ Տարթաւանդակ կազմելով՝
դէպ ի Տիւսիս-արեւելք կը շարունակուի մին-
չեւ Գիւլէք՝ Աօզնայի, Չանդրեկալի եւ Նէմ-
րունի (Լամբրոնի) վրայէն: Նմանապէս գեղեցիկ
կը տեսնուի Տեռուս Նիլիկեան դաշտն ու Ծովը՝
Գեւաւուր եւ Ալմա լեռներով:

Այստեղ իբր 1000 մետր բարձր սա-
րաւանդը ծածկուած է ցամաք կամ չոր ձորե-
րով, որ ունին ուղղահայեաց որմեր եւ Տարթ,
կարմրահողով լեցուած եւ ջուրը վազցընելու
տեղ չունեցող կոյրեր: Վրան գտնուող կիրն
օգէն շատ կրած է. ամէն կողմ գեղեցիկ ու
շքեղ քաղաքներ կը տեսնուին եւ տեղ տեղ՝
եթէ ներքի է ըսել, Ծակերն իրարու Տես միա-
ցած են: Այս կարստեան տիպը Նիլիկիոյ միջին-
Տին խաւերով կողմերուն համար շատ բնորոշ
է. այս տիպը Գիւլէք-Բողազէ մինչեւ Կալիւ-
կաղնոս ալ պիտի տեսնենք, որ իւր յատուկ
խեղճ բուսաբերութեամբն երկրին մէկ մեծ
մասին վրայ կը տիւրէ կատարելապէս:

Մանաշա-կալէ Չուբուր-Քէսլիք եւ Մեր-
սին դարձայ: Միջին-Տին բլուրներու շղթան
Քիւղէքէսէի (Մերսինի Տիւսիսակողմն) եւ Տար-
սանի միջեւ դէպ ի դաշտ կը յառաջանայ, սա-
կայն վերը Տիւսիսակողմը դարձեալ ես կը
քաշուի: Տարսանի յատակն այլ եւ այլ Նիւ-
թերէ կը բաղկանայ, որ կը կազմեն իբր 5 մետր
բարձր որմը, որուն վրայէն Կիւղնոս մոնչելով
կը թափի: Այս Նիւթերն են որ գետին անկող-
նոյն յատակն ալ կը կազմեն:

Քաղաքին արեւմտեան շրջակայքն ունի
բազմաթիւ, ձոխ բրածոյով տեղեր, որոնք մերթ
յոյնալ, աւազուտ եւ կրային մաններու, մերթ
աւազաքարի կամ կրի վրայ տարածուած են:
Բուսաբերութիւնն ամէն տեղ ձոխ է, բայց
տեսակի կողմանէ աղքատ, եւ՝ որչափ ես կրցայ
տեսնել, կը վերաբերի ենթամիջին-Տին խաւե-
րու: Ժողովածոյներս տակաւին հասած չեն,
ուստի ստիպուած եմ անոնց հնէախօսական ու
սուսաբերութեան արգիւնքներն ուրիշ ժա-
մանակի թողուլ:

Չինգեանքէնցի քով կրային աւազաքար մը
— փոքրիկ, այլ գէշ պահուած բրածոյներով

(սիրտխեցի, խղունը եւ կոնոս) — կը կտորեն
եւ կը գործածեն իբր սալաքար եւ որմաքար:
Նէմրուն տանող ճամբուն վրայ կը տիւրէ աւազային
մանն մեծ սիրտխեցիներով, ոտորէներով եւ քա-
րացած ողնիներով: Ամենտեղ կուտակեալ խիւ-
րը թեթեւ մը դէպ ի հարաւ-արեւելք կը մտնի:

Ամենէն զարմանալի ու մտադրութեան
արժանի կետերէն մէկն է Զէքէլ-էն-Կէֆ լեռը,
որ իբր 10 քիլոմ. Տեռու եւ Տարսանէն դէպ
արեւմուտք, եւ ըլլալով ամէն կողմանէ տես-
նուող մերկ կոն մը՝ իւր բարձրութեամբը կ'իշ-
խէ շրջակայ բլուրներուն վրայ: Այս լեռը կազ-
մուած է սաստիկ ամուր, յղկեալ, գորշագոյն
եւ սպիտակ, շատ անգամ բլուրեղանման կրէ,
որ միջի Տարսանի տակ՝ Ծծմբոյ հոս կու տայ:
Խաւերուն դիրքն է ուղղահայեաց, իսկ ուղղու-
թիւնը՝ գրեթէ Տիւսիս-հարաւ: Որչափ ալ
փնտուցի, բրածոյ չգտայ: Խաւերու ուղղու-
թեան մէջ այս քարերը կը շարունակուին գօտի
մը կազմելով եւ կ'անհետանան սխախառն միւրու-
կազմայ խորտուբորտ միջին-Տին երկրին տակ:
Այս կերպու հնութեան վրայ կարծիք չեմ
կրնար յայտնել, սակայն ապահով միջին-Տին
խաւերէ աւելի Տին են:

Շատ դժուարին ու տաժանեղի է լեռան
սայրն ելելը՝ սուր անկիւններուն պատճառաւ,
որոնք կերտւելով եւ մաշելով յառաջ եկած
են. բայց այս աշխատութիւնն լիովին վարձա-
տրուեցաւ այն հիւսնալի տեղով, զոր բարձունքն
ինձ ընծայեց: Բուլղար-դաղէ ամբողջ շղթան՝
Տիւսիսակողմը՝ Քըզըլ-դաղէ մինչեւ Գիւմլէքէք-
դաղէ հարաւային վերջին լեռներն առջեւ պար-
զուեցան. ամենէն յառաջ կը պարզին միջին-
Տին Տարթաւանդներն իրենց կերտած կրճե-
րովն, ետքէն ցած բլուրները միջնորդ կ'ըլլան
անցնելու դաշտին՝ որ ոտքս առջեւ կը տարա-
ծուի մինչեւ Ծով եւ մինչեւ Տեռուոր արեւե-
լեան եզրալեռները՝ Ճիհուլէն անդին:

Եւրան հարաւային կողմը կայ մզկիթ մը՝
կործանած օթեւանով եւ ընդարձակ քարայրով
մը, որուն հետ կապուած է Ծօթն ննջողաց
աւանդութիւնը: Այժմ դէպ ի Տիւսիս եւ հա-
րաւ՝ կ'ըստի թէ ստորերկրեայ ներքնուղիներ
ըլլան, որոնց տարածութեան վրայ շատ ան-
հաւատարմի բաներ պատմեցին ինձ: Իրօք ալ
քարայրէն քանի մը Տարիւր մետր անդին՝ դէպ
ի հարաւ՝ կայ ըջորման փոս մը, որ կ'երեւայ
թէ ստորերկրեայ անդունդի մը հետ կապուած է:

Տարսանէն Նիլիկեան կապալներու (Pylae
Ciliciae) վրայէն շրջագայութիւն մը կատարեցի

դէպ ի Չաքըտ-չայի վերին կողմերը. այս շրջա-
գայութեան ատեն կարեցի անցայ լեռները՝
մինչև գլխաւոր շղթային կէտը. ժամերով գացի
Հիւսիս-Հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ՝ դէպ
ի դաշտ թեթեւակի խոնարհող այլեւայլ նիւ-
թերու, կրային մասնի, գաճի եւ աւաղի մէջէն:
Ատենց տակ կայ գորշագոյն կաւ մը՝ մէջն ալ
կտին, բազմատերեւ աստիղի եւ անկային մնա-
ցորդք: Բայրամլի թով կը գտնուին թանձր
ոստրէի աճագին կոյտեր: Քեօնի թով կան
հնագոյն կրեր՝ երկաթային մետաղներով: Ա՛ե-
րեւայ թէ այստեղ հակամիտութեան կենդրոն
մըն է, վասն զի միջին-Հին խաւերը դէպ ի լեռ
Հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ թեթեւակի
կը խոնարհին: Վերջապէս հասանք Թէզարլըք-
չայի ձորն, որ բարձր ուղղաձիգ ժայռերմերով
կը փակուի: Այս ժայռէ որմերը՝ ինչպէս ամէն
տեղ, խորշանման այրերով ծածկուած են:
Պողոտային բարձրութեամբ կը յատկանայ
հորիզոնական դարաւորի մը, որուն վրայ գեան
իւր խորունկ անկողներ փորած է: Բաւական տեղ
կարելի է այս դարաւորին աչքէ անցնել, որ
կազմուած է ալլ եւ ալլ թոյլ մնացած կոյտերէ՝
հասանկանագոյնս՝ նորագոյն ժամանակի ար-
դիւնը: Խիճկըր ժանդագոյն կարմիր գոյն մ'ու-
նին եւ իրենց մեծութեանը համաձայն բաժ-
նուած չեն:

Սարքէի-խանի թով դարձեալ խանգա-
րումներ կ'երեւան: Ապիտակ ու բաց կարմիր
գունով կրեր մէջտեղ կ'իլլեն հիւսիսէն հարաւ
ուղղութեամբ եւ տեղ տեղ խաւերն իրարու
թով ուղղաձայնաց են: Ատենց վրայ են միջին-
երրորդական կրերը, որոնց որմերնայն կը մնան մ-
որոշ ձորին յօրինուածութեանը մէջ: Գեանուր-
բարման խանի դիմաց դարձեալ նորագոյն շեղ-
ջառօգէր գալայ, որ ինձ յիշեցուցին հին կար-
կաւները: Կիլիկեան անհամեմատ գեղեցիկ կա-
պար կարած մտած է գրեթէ ուղղաձիգ կեցող
սպիտակ կրի մէջ, որուն մէջ բրածոյի մնացորդ
չգտայ: Հագիւ թէ կիրճէն ետեւ գը կը ձգեն ու
Մէզարլըք-չայի ընդարձակ բարձրանաձորը կը
մանեւ, կը տեսնես որ կրեալ կոյտերն ընդար-
ձակ տարածութիւն մը կը զբաւեն եւ ամբողջ
ձորը դարաւորափով մը կը ծածկեն: Գեան իբր
20 մետր բարձր ժայռերմերով դարաւորափ բա-
ցած է եւ անոր գետին տարածուած մասին
նուրբ մասնը՝ մէջտեղ հանած: Այս մասնը
Թէքիւր կրճին բարձունքներուն վրայէն դէպ ի
Հիւսիս կը շարունակուի եւ կը կազմէ Այվարէ
ձորին յատակն. ձորը պատուած մտած է այս

գիւրափխուր նիւթերուն մէջ: Այս նիւթերն են
մասամբ կրային կարմիր, մասամբ աւաղային մասն,
որ մերթ թեթեւ ծածկուած, մերթ տերեւաձեւ
կը տեսնուի եւ կաւի, աւաղներու եւ կրեալ
կոպիճներու հետ փոխն ի փոխ կուտակուած է:
Խաւերն հիւսիս-հարաւային ուղղութիւն ունին.
դէպ արեւմուտք իբր 50՝ կը խոնարհին: Մասնի
խաւերուն մակերեւութին վրայ տեղային հետ-
քեր կը տեսնուին. եւ կաւը տեղ տեղ անխառն
գոյացութեան մը սեւ գոյն առած է: Այվարէ-
խանի թով՝ առուակին անկողնոյն մէջ կը գրտ-
նուին ձեռքի լայնութեամբ՝ սեւ գետնածխոյ
խշտքներ կամ խաւեր: Ըստ երեւութին գետ-
նածուխ գտնուիլը միայն գիտնականաց համար
հետաքրքրական է: Բուսաբերութեանը դատե-
լով՝ անկարելի մտնել մեր Սոցքա ըստած խաւե-
րուն ժամանակէն կ'երեւայ: Մասնը դէպ ի
Հիւսիս մինչև Բողանլը (իբր 10 քիւլմ.) կը
շարունակուի՝ ձգուի ու խոնարհուի նոյն միա-
լով, եւ Բէլէմէտի թով Չաքըտ-չայի միջին
ընթացքին վրայ քիչ մ'աւելի թանձր խշտք-
ներ կը բովանդակէ:

Ապիտակ, վեր ցցուած կրաքարերն, որ
Անաշա-դաղի ահագին մեծութեամբ՝ մինչև
իբր 2200 մետր հասնող եւ մեր գոյումէն լեռ-
ները յիշեցնող ժայռագագաթները կը կազ-
մեն, կ'երեւայ թէ մասն են եւ կրնան ստորին
երրորդականին կամ վերին կալիճի կարգէն
ըլլալ: Այվարէ ձորին մէջ ահագին մեծու-
թեամբ եւ ձորին յատակէն վեր բաւական բար-
ձրութեամբ կրեալ հողէ տափասաններ երեւան
կ'իլլեն դարձեալ եւ դէպ ի Թախթաքէօփիւ-
մինչև Չաքըտ-չայի ձորը կը տեսնուին: Բողանլը
խանի թով Այվարէսուն կը թափի Չաքըտ-
չայ, որ Բուլղար-դաղի շղթաները մեծ կրճին
մէջ կը կտրէ կ'անցնի: Ամբողջ լեռան ամէնէն
վայրենի եւ բոլորովն անանցանելի կրճերէն
մէկն է ի մասնաւորի այս գետէն պատուած
ձորը, որ Անաշա-դաղի եւ Աք-դաղի կրային
գոտին կը բաժնէ:

Բողանլը ձորէն Չաքըտ գետն ի վեր ձիա-
վարելով՝ կորեցիք անցանք Կիլիկեան Տաւրոսի
դիմաւոր շղթան: Նախ կը տեսնուին սպիտակ
կրաման, կարմրագոյն շեղաջառօգէր եւ աւաղ,
յետոյ տերեւաքար, բիրդեղայ կիր, հերձաքար
եւ աւաղաքար, որոնք ամէնքն ալ նեղ դէպ ի
վեր կեցած ծալքեր կը կազմեն՝ հարաւ-արեւ-
մուտքէ հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ: Աք-
քէօփիւի եւ Թախթաքէօփիւի մէջ՝ գետը
ժայռերն ուտելով իրեն վիպասանական անց մը

բացած է, որ մեծապէս մեր Գեղեցիկն կը յիշեցնէ:

Նոյն ճամբէն ստիպուեցայ Տարսոն ետ դառնալ, վասն զի լեռանց բարձրագիւր ճամբաները տակաւին ձեան տակ թաղուած էին:

(Հարգւաւիւն)

ԼԵՃՈՒՍՐԱՆԱԿԱՆ

ԳՐԻՐԱԲԱՐՆԻ ԲՈՒՐՆԻ

Յաջորդ «Գաւառական Բառերը», որոնք քաւական ժամանակէ ի վեր մօր ձեռքը կը գտնուին, քաղուած են ՊՊ. Կ. Ե. Բասմալեանի եւ Ե. Օտեանի Հաւաքածոյներէն: Ասոց մէջէն մօր կը հրատարակենք միայն այն բառերը, որոնք կը կարծենք ցայսօր հրատարակուած չլուրն ուրիշ գաւառաբարբառներու ուսումնասիրութեանց մէջ, չնայելով որ ասոնց մէջէն մաս մը թրքերէն եւ մաս մըն ալ քրդերէն բառեր են, որոնցմով գեղեւալ է ամէն գաւառաբարբառ: Մեծամասնութիւնը (§ Ա.) հաւաքած է Պր. Կ. Ե. Բասմալեանի իւր ծանապարհորդութեանց միջոցին Կարսոյ, Բասնիի եւ Խոնուսի բարբառներէն, փոքր թուով մաս մը միայն ըլլալով Կ. Պոլսոյ մասնիկներուն եւ Վանքեցոց բնիկն քաղուած: Իսկ § Բ. Պր. Ե. Օտեանի Հաւաքածոյնէն հանուած բառերը կը բովանդակէ:

Ստորեւ յաւելեալ ծանօթութիւնը յոմբազրութեան կողմէն եղած են, հանմատուցով մասամբ Խոտորէրոյ, մասամբ ալ Մշտն բարբառին մէջ նոյն բառերուն տարբեր նշանակութեան կամ գործածութեան նոյն:

Ա.

Աբօ — հայր, պապ.

Ալա — կերակուր ձիոց եւն.

Աղին — լաց, արտասուք.

Աղօթարն — արշալոյս.

Աղաուն — արեւելք.

Աճեւ — վրայէն նետել.

Այէ — հայէ, նայէ.

Այլ — երախայ.

Անդրական — հանդերձեալ (աշխարհը).

Անդնակ — ծիրանի գօտի (աղեղնակ).

Անկ — (թր. anse) գուլք.

Անկալաւ — անթերի.

Անուի — ձիուն պոչին տակէն եւ զստին վրայէն անցած լայն փոկն որ համետին երկու կողմէն կախուած է.

Աշէ — հայէ նայէ.

Ազաւ — լուսեղիք եղ.

Ասուոր — երկիր.

Արաշիկ — ուլին մազերը վրայէն մաքրած մորթը զոր ուռեցնելով տիկ կը պատրաստեն. իսլամ.

Արեպատք — արեւմուտք.

Արմի — գետնահինձոր.

Արքատ — տէս յորդուք.

Աւաճան } — խիստ լեղի.

Աւաճան }

Ափշիկ — փնտռել.

Բազուկ } — մեծկակ նշխարքի ձեւով

Բուլուճան } մասնաւոր հացեր են, որոնց

վրայ ծաղիկն կար դրոշմեր եւ զանազան զարդեր կան, եւ կը գործածուին իբրեւ հրաւիրագիր հարսանեաց.

Բաթաթուկ — (թրք). էպէ կէօմէճի (սոյսը).

Բանտել — կոճկել.

Բանբոսիկ — քունի մէջ մարդուս վրայ տիրած ծանրութիւնը.

Բաշ — մաշարայի թումը.

Բարտել — աւելի, մաքրել.

Բարփոխութիւն — յղի կանանց այն վիճակը, որամէն տեսած ու լսած բանը կ'ուզէ ուտել.

Բրեւ — հիւանդագին թմրակում մը ու կանաչութիւն մը ստանալը գէմքի.

Բրեւնի — կերակրող տեսակը փոխելը բերնին նոր համ տալու համար.

Բղել¹ — հրել, մշտել.

Բէդ — մեծ. բեդնալ. — մեծնալ.

Բլը — ձերմակ կաւէ շինուած սնտուկի ձեւով վիթակ.

Բորձակ — որնայարին գանկին հետ միացած տեղի փոքր.

Բողել — միգել.

Բողձ — որդ, միջատ.

Բուլք³ — սասողբուլ խումք մը.

Բուխախ⁴ — վզին կախ միսը գէր մարդոց

(թրք. կերտան).

Բուճ — գուլպայ.

Բուշ — կարճատես.

Բուրուճակ⁵ — խաչափողին տակի փոքր.

Բըք — կլոր բոկեղաձէէ հաց մէրտեղը ծակ.

Բրքա — նէվուզ ծաղիկը.

Բրշտիկ — օ եւ է հտի տարածուիլը.

Բրտա — բողբոջական.

Բրտել — հաւերուն հողի վրայ նստելով փորելը.

¹ Կովքու. (լքք վրայ կտած ատեն) բուրեք նեղուելով աղին բարձրացուցած վաղիկ.

² Բորձ. 1. մեծ բնիկը. 2. Կարմիր աւաղիկի մը զարմուշով յաւած եկած կամ պատճառուած սուսքը.

³ Բուլք սասողբուլը միայն, ուրիշ սասողբուլը մը չէ.

⁴ Աւելի «Բուխախ» կ'արտասանուի, անխափքը գործածուելու կողմ համարելը բառը.

⁵ «Գուրուճակ» կամ «Կալու» Կուրիկի, փաթիկի փոս, անկան խորուրդա փոսիկներ ձաքանկուելու վրայ.